

1300-talet slog digerdöden till och utlöste den senmedeltida agrarkrisen då många gårdar övergavs.

Det finns anledning att något dröja vid sistnämnda brytpunkt. Författaren ansluter sig helt till det samnordiska Ödegårdsprojektets övergripande resultat, vilket i projektets slutpublikation presenteras i form av en karta, som redovisar andelen ödegårdar i olika delar av Norden. Enligt kartan drabbades Norge av en mycket omfattande ödeläggelse, medan den i övriga Norden var betydligt lindrigare. Denna karta återges på nytt i boken utan att författaren med ett ord nämner den kritik som riktats mot hur ödeläggelsen har beräknats. Problemet är att Ödegårdsprojektet inte lyckades enas om en gemensam metod, vilket medför att resultaten inte är helt jämförbara. Kartan i fråga redovisar därför i första hand, vad gäller skillnaden mellan länderna, olika metoders utbredning. Senare utförda undersökningar visar på att agrarkrisen drabbade Sverige betydligt hårdare än vad Ödegårdsprojektet på sin tid stannade för. På annat ställe i boken nämner författaren att mellan hälften och två tredjedelar av befolkningen på Island dog på 1400-talet, något som också passar dåligt med redovisningen på nämnda karta.

Den långa medeltiden är en välskriven och lättläst bok. Den är rikt illustrerad med foton, kartor, teckningar och diagram. Det allnordiska perspektivet är ett viktigt bidrag till raserandet av de nationella ramarna som har präglat den nordiska medeltidsforskningen. Nydanande är också den vidgade epokindelningen. Att så pass nya grepp tas i en populärvetenskaplig framställning är väl värt att uppmärksamma.

Stockholms universitet

ALF ERICSSON

Järnet och Sveriges medeltida modernisering, Jernkontorets bergshistoriska skriftserie 48 (Stockholm: Jernkontoret 2015). 488 s.

Järnhanteringen har alltid intagit en prominent plats i den svenska historiska självbilden. Oavsett om vi visualiserar 1400-talets Stockholm, Engelbrekts Norberg, stormaktstidens brukssamhällen eller 1800-talets industrialisering ser vi folk som bryter, bär, smider eller handlar med järn. Både bergsbruket och dess föregångare har sedan länge ingått i den någorlunda historiskt kunniga svenskens allmänbildning. I hur många andra länder får man redan på mellanstadiet lära sig hur en masugn fungerar?

Långt ifrån allt vi tror oss veta stämmer emellertid med vad forskare, inte minst arkeologer, idag gör gällande. Under de senaste decennierna har forskningsläget förändrats i grunden. Ett välkommet uttryck för detta är an-

tologin *Järnet och Sveriges medeltida modernisering*, utgiven av Jernkontoret år 2015. I kapitel av, bland andra, Bo Franzén, Anders Wallander, Catarina Karlsson, Lars Bentell och Ing-Marie Pettersson Jensen bjuds vi på en provkarta av nya rön som, åtminstone delvis, tvingar oss att revidera etablerade sanningar och skriva om medeltidens historia. Orsaken stavas tvärveten-skap: endast genom systematiskt samarbete mellan historiker, arkeologer och representanter för naturvetenskaperna har forskningen kunnat ta de sju milakliv som redovisas i antologin.

Boken är indelad i tre delar. Del 1 fokuserar på järnbrukets roll i den förkapitalistiska modernisering som inbegrep omfattande samhällsförändringar under perioden 1000–1500: nya former för produktion, ekonomi och politik, med en kraftigt expanderande marknadsekonomi och allt större medvetenhet om behovet att kontrollera befintliga naturresurser. Efterfrågan på järn reducerades inte under senmedeltiden, trots pestepidemiernas omfattande åderlåtning på folk. Del 2 handlar om järnet i sig – produktion, marknad och konsumtion. Utifrån en databas baserad på Riksantikvarieämbetets nationella fornminnesinformationssystem (FMIS) uppskattas järnåtgång och produktion på vikingatid och medeltid (till exempel genom analyser av slaggmängder), med resultat att järnhanteringsens samlade volym ökar drastiskt jämfört med vad vi trodde på 1970-talet. I del 3 flyttas sökarkljuset mot processmetallurgi, resurser och social organisation, med detaljanalyser av enstaka produktionsplatser.

Över hela boken vilar skuggan av ett gammalt och segslitet problemkomplex. Det svenska bergsbrukets medeltida historia har varit föremål för långa och hårda forskarbataljer. I flertalet äldre referens- och översiktsverk kan vi läsa att svenskarnas järn- och kopparproduktion, med ekonomisk tyngdpunkt i Bergslagen, utvecklades till följd av teknikimport från den tyska bergsnärigen, bland annat vid silver- och kopparverket Rammelsberg vid Goslar. Rammelsberg har uppfattats som en veritabel modergruva för de svenska gruvorna, inklusive Kopparberget vid Falun. Mot detta har vissa, på senare tid allt fler, forskare rest kritiska invändningar. Det har hävdats att den svenska järnhanteringen, med masugnen som ryktbaraste manifestation, var teknikhistoriskt banbrytande och föregick den tyska gruvexpansionen. Konflikten mellan forskarna har utkömpats mot en disciplinmässig fond. Den äldre uppfattningen utgick från historisk forskning i strikt bemärkelse, med argumentation utifrån skriftliga källor med förhållandevis sena belägg för gruvnäring (Stora Kopparbergs gruva nämns först 1288, järnhanteringen i Norberg 1303), medan den yngre uppfattningen i stor utsträckning vilar på arkeologiska rön som blir svårförklarliga om vi inte tidigarelägger den svenska bergsnärigen med ett eller rentav flera sekler.

Som författarna till antologin *Järnet och Sveriges medeltida modernisering*

övertygande visar är det hög tid att den äldre historievetenskapliga uppfattningen skrotas. Den samlade mängden arkeologiska belägg för tidig malm-brytning och järnproduktion, samt konstruktion av masugnar, vittnar entydigt om att bergsnäringen i Sverige har mycket äldre anor än man tidigare trodde. Näringens utveckling i järnålder och äldre medeltid fick svårligen överskattade följdverkningar, i synnerhet om vi tar med kopparhanteringen i analysen. "Det unika sambandet i vårt land", som Bengt Berglund sammanfattar resultaten, "mellan järn- och kopparhantering utgjorde en stark potential, som banade väg för att Sverige kunde utvecklas till en av Europas och världens främsta råvaruproducenter av koppar och järn" (s. 14). Redan under vikingatiden var överskottet på järn så stort att svenskarna kunde berika sig på export. När den europeiska efterfrågan ökade förmådde de framgångsrikt anpassa sig efter marknaden och utveckla revolutionerande metoder för järnframställning i större skala. Det måste anses som mycket sannolikt, om än inte slutgiltigt bevisat, att masugnen verkligen var en svensk uppfinning.

Även om innovationshistorien är dömd att tilldra sig störst intresse hos flertalet medeltidshistoriker är fortsättningen minst lika spännande. Som framgår hos antologiförfattarna ledde masugnens och hyttornas införande samt andra tekniska förändringar till större produktion till lägre priser, något som i sin tur ökade kravet på standardisering av näringens olika element. Den svenska senmedeltidens enskilt kändaste exportartikel, osmundjärnet, var således resultatet av en månghundraårig moderniseringsprocess.

Vad som särskilt förtjänar att framhållas är den nya forskningens framhävande av landsbygdens och allmogens dynamiska roll i processen. Tvärt emot vad vi gärna har velat tro var frälsets och städernas betydelse marginell. Det var bönderna som utvecklade bergsnäringen, inte herremännen. Konsumtionen av järn i städer som Lödöse och Bergen, som studeras i detalj, var betydligt mindre än konsumtionen i gårdar och byar. Nyckeln till en förståelse av den svenska järnhanteringsens uppkomst och expansion skall alltså inte i första hand sökas på de arenor vi spontant tänker på – stormännens huvudgårdar och hanseaternas stadsmiljöer – utan hemma hos vanligt folk. De verkligt rika hade andra prioriteringar. I Bergslagen var stormännen framför allt intresserade av att tillskansa sig jord, ej hyttor. Undantag fanns, men det medeltida svenska frälset investerade helst inte i produktion – undantaget jordbruk – överhuvudtaget, varför mineralresurserna var fria att exploatera för allmogen. Sedan är det en annan sak att herremännens värld utövade en stark fascination på lyckosamma bönder i Norberg och andra rurala centralorter. Under senmedeltiden inspirerades de mest framgångsrika bergsmännen av frälsets sociala mönster, började imitera frälsefamiljernas sedvanor, skaffade sig vapensköldar och donerade egendom till kyrkan.

Av dessa konstateranden följer att järnhanteringen var intimt länkad till jordbrukets och boskapsskötselns utveckling, med nya redskap (plogbillar, liar, med mera, ofta av järn) och odlingsmetoder. Vikingatidens och den äldre medeltidens blästbruk, som föregick masugnarna, vilade liksom dess organisatoriska och teknologiska efterträdare på en lokal blandekonomi i vilken jordbruk, boskapsskötsel och järnhantering tillsammans utgjorde en bas för mänsklig aktivitet. Det är symptomatiskt att Bergslagens arkeologiska lämningar under epoken ifråga uppvisar en nära koppling mellan tomtar, gravar och blästbruk. Produktionen av järn var en integrerad del av hushållssekonomi.

Till de många intressanta aspekter som berörs i antologin förtjänar även det i allmänhistoriska verk ofta bortglömda smålandsjärnet att lyftas fram. Under senmedeltiden blomstrade, som Gert Magnusson visar, järnhanteringen i Möre. De färdiga produkterna exporterades framför allt via Kalmar. Här användes inga masugnar utan endast den äldre blästerugnstekniken, som inte krävde lika stora investeringar. Råmaterialet bröts inte i gruvor utan hämtades från myrar, sjöar och rödjord. På platser som Madesjö och Eskilshult präglade järnhanteringen hela landskapsbilden; det är mycket troligt att det var just denna näring som burit upp expansionen i skogsbygderna under seklerna före digerdöden. Först i mitten av 1500-talet konkurrerades blästerugnsjärnet ut av färskat tackjärn, vilket resulterade i en kraftig nedgång för regionens produktion och export. Situationen i sydöstra Småland var inte unik. Samma, jämförelsevis lågteknologiska, medeltida järnhanteringsexpansion kan beläggas för västra Tyskland, mellersta Frankrike, Ösel och norra Estland.

Allt som allt är *Järnet och Sveriges medeltida modernisering* ett utmärkt exempel på tvärvetenskaplig vitalisering av svensk medeltidshistoria. Antologin illustrerar vilka nya vägar till kunskap som ryms inom både arkeologin och den samhällsvetenskapligt vinklade historieforskning som är öppen för kreativt samarbete över disciplingränserna.

Lunds universitet

DICK HARRISON

Jonathan Lindström, *Biskopen och korståget 1206: Om krig, kolonisation och Guds man i Norden* (Stockholm: Norstedts 2015). 420 s.

Jonathan Lindström, känd och uppskattad för sina populärvetenskapliga arbeten om allt från arkeologiska fynd till rymdens gåtor, ger sig med *Biskopen och korståget* in i historisk tid och ett spännande skeende: korstågen